

ORTOGRAFIA

I. OINHARRIAK. *Ze batasunen bila gabiltzan*

1. Ezin-bestekoa, il-edo-bizikoa, dela uste dugu euskera batasun-bidean jartzea. Haur eta gazteei euskeraz irakasten baldin bazaie, eta euskeraz irakatsi behar euskera biziko baldin bada, premiazkoa da guztiei batera edo bateratsu irakastea. Nahi eta behar dugun batasun hori, lehen urratsetan behintzat, euskera idatziarena, izkribuzkoarena, da. Eta, euskera idatziaren barrutian, irakaste-lanean dugu beharrenik batasun hori, irakurlearen atseginerako egiten den literatura «ederrean» baino areago.

2. Berez, noski, hobe litzake besterik: euskaldun bakoitzak, alegia, euskalkiak oro ezagutzea, hangoak eta hemengoak, antzinakoak eta oraingoak. Agerian dago, haatik, ezin eska dakiokela horrelakorik euskalari bati baizik. Honek berak ere aski du gehienetan bereak ez dituen euskalkiak, euskalduna baldin bada, ulertzearekin. Ez da gai izaten beste euskalkiz mintzatzeko, ahoz nahiz izkribuz.

3. Inoiz batera bagaitz, bada, huskeriak baino zerbait gehiago galduko du gure hizkuntzak: begi-beharrientzat hain atsegin den aldakortasun ugaria. Halarik ere, euskerak azal nabar hori kaltegarri duenez gero, nahiago dugu euskera bizia euskeraren edozein axaleko edertasun baino.

4. Ez luke gai honetan inor mindu nahi Euskaltzaindiak, baina ezin diteke batasunera jo, inor —gerok lehenik gerala— mindu gabe. Batasun osorik egiteko, ordea, ez du Euskaltzaindiak ez eskurik ez

indarririk, ez berez ez besteren bitartez. Gidari eta bide-erakusle agertu nahi luke orain, gauden egoeran, egin ditekanean neurrian.

5. Erabakien bidez erdietsi nahi lituzkean elburuak hauek dira:

- a) Euskalkiak ez ditezen elkarrengandik gehiago hurrun eta alden, lehenik;
- b) Ahal ditekanean neurrian, elkargana bil ditezen, gero.

6. Ez da nor Euskaltzaindia, oraingoz behintzat, oinharritzat zein euskalki hautatuko den erabakitzeko. Badirudi, halarik ere, euskera idatziaren beharretarako egokiagoak direla, besteak beste (eta Bilbao euskaldun ez delarik), erdi-aldeko dialektuak bazterretakoak baino. Nola nahi ere amore eman beharrea aurkituko gera guztiok, zeinek gehiago zeinek gutxiago, horretara heldu nahi badugu.

7. Azaleko hauzietan lortu behar dugu aurrenik batasuna, mamiari dagoztenetan baino lehenago, errazago delako eta premiazoago gainera. Egia da hizkuntza bat sistema dela, eta sistema horren zatiak edo osagarriak ez direla deus sistemaz kanpora. Aitortu beharrea gera, ordea, mamira bagoaz, euskera ez dela oraingoz sistema bat, diasistema bat baizik, eta diasistema horren itxura batera eldu behar dugula, gero mamia batuko baldin badugu.

8. Euskaltzaindiari hemen aurkezten zaizkion eskabideak honela mugatuko ditugu, errazenetik zailenera:

- a) Idazkera edo ortografia.
- b) Antzinako euskal-hitzen formak.
- c) Hitz berrien eraketa eta bestetandik hartuen forma.
- d) Morfologia: izena (izen-ordea) eta aditza.
- e) Joskera.

Zenbaitetan, ez dago oraingoz deus egiterik, horretarako behar gemituzkean istudioak ez bait ditu inork egin. Beste zenbaitetan, berriz, euskalkien arteko batasuna egitea gaitz bada ere, batasuna behar genduke euskalki bakoitzaren barrenean behinik-behin, eta hori gure esku dago.

II. ORTOGRAFIAZ

1964-ean Baiona'n egin zen biltzarraren erabakiak hartzen ditut oinarritzat, punturik gehienak astiroago ukituaz.

1. Letra hauek erabili behar genituzke, gutxienez: *a, b, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, ñ, o, p, r, s, t, u, x, z* eta, erdal-hitzak eta izenak idazteko behinik-behin, *c, qu, v, w* eta *y, gainera*.

F, noski, ontzat hartzekoa da eta, erderatikako hitzetan ez ezik (*fede, faltsu*, etc.), baita ere bestelakoetan. Zuzenago dirudi, ain zuzen, *afjri, aljer. Nafarroa* idazteak beste edozein idazkerak baino.

2. Euskeraz maiz erabili behar diren diagramak (bi letra berdin nahiz ezberdinen elkarteak hots bakarra edo adierazteko) hauek dira: *rr*, zenbaitek *ř* idazten duen *r* gogorra adierazteko; *dd* (*y* horretarako gordetzen ez badugu, bestetarik kendu dugunez gero), *tt* eta *ll*, *ñ* bezala, hots «bustiak», aho-sapaiekoak adierazteko, premiarik denean; *ts, tx* eta *tz*, aspaldidanik bezala, *s, x* eta *z*-ren kide gogorren ezaugarri.

3. Ahoz eta izkribuz darabilgun hizkuntza bizi baten idazkerak ezin izan diteke hots eta letren arteko bana-banako egokitasunaren gainean eraikia: linguistika-lanetan usatu ohi diren transkripzioak, fonetikoak nahiz fonologikoak, gehienez ere, hel ditezke horretaraino. Ez da ere komeni, ordea, besteak beste, aho-hizkuntza batera eta irakurgaitakoa bestera ibiltzerik. Fonetikaz eta fonologiaz gainera, bestalde, morfonologia edo delakoa kontuan hartu ohi da: alemanez *Tod, Todes* idazten da eta rusoz *rog, roga*, nahiz bi *d* eta bi *g* horiek, hitzarte eta azkenekoak, ez berdin ebaki.

4. Kontuan eduki behar da, batipat, neutralizazio delakoa: bi fonema berezi, alegia, ez direla noiz eta nonnahi berezi ta bereizgarri. Gaztelaniaz, esaterako, *r* eta *ř* hitz-barrengo silaba-hastean dira bereizgarri, eta vokalaren ondoren xoil-xoilik, eta ez bestetan (*rosa, arte, honra, pagar*, etc.).

Euskeraz sarri ikusten da horrelakorik:

a) Sudur-hotsetan, silaba-bukaeran, hitz-barruan nahiz azkenean. Aski da, beraz, letra bakar bat erabiltzea, *n*, ohiturari segituaz: *ganbara, mandana, antxu, zango* eta abar.

b) Orobat *r* (*argi*, *erdi*, *prestu* eta, Errongari'n izan ezik, *ur*, *hur* eta abar). Hemen, *r* soila erabili izan da hitz-barnean. Azkenean, ordea, delako morfonologiak bereizkuntza eskatuko luke: *paper-a*, *zer-a*, baina *ederr-a*, *izarr-a*, direnez gero, *ederr*, *izarr* idaztea. R samurrarekin bukatzen diren hitzak urri ditugularik, ordea, gehienek bestelakoak bait dira, merkeago dirudi, eta begientzat atseginago, *r* bakarra erabiltzea horietan ere. Ez nuke deus aldatuko orain arte bestela egin izan balitz, baina ia erabat *hamarrak* eta *hamar* idatzi denez gero, gauzak dauden daudenean uzteari hobe deritzat.

c) *p/b*, *t/d* eta *k/g*-ren arteko bereizkuntza ere deusestatu ohi da zenbait hotsen ondoren, batez ere (*t*)*s*, (*t*)*x* eta (*t*)*z*-ren hatzean: (*hitzak*) *hizpidea* (*ekarri*), *harizt(o)i*, *lokarri*, etc. Ez dago hemen, ene ustez, lege gogorrik ezartzerik, *bereizgarri*, *ikusgarri* eta antzekoak arras hedatuak bait daude. Guztiarekin ere, esan diteke, kontseilu-moduan, hobe litzakeala, dudakoetan, erregela hori kontuan edukitzea; *Aizkorri* Gipuzkoan esate baterako, hobeki dagoela *Aitzgorri* baino. Ez dugula, hots, etimologiaren zaintzaile izan behar horrelakoetan, baizik eta mendeen joanak errotu dituen hots-legeen aldeko.

d) Xixtu-hotsekin, sibilanteekin, ere ba da horrelakorik, *Aizkorri/Aitzgorri*-k erakutsi digun modura. Lehenik, egungo egunean, euskalkirik gehienek, guztiek behar bada, ez dute *tz/z* eta antzekorik bereizten silaba bukaeran, silaba hori hitzaren azkena ez baldin bada (*apaiz/apez*, baina *arrats*, *zorrotz* eta abar maizago): horietan, *z*, *s*, *x* soilki idaztea hobe, betiko modura (*hotz*, baina *hoztu*, *huts*, baina *hustu* eta abar). Silaba-aitzinean, berriz, *n*, *l*, *r*-ren ondoren, *ts*, *tx*, *tz* ebaki ohi da gehienik orain (*entzun*, *altzo*, *altxatu*, *hartz*, *saltsa*, *suntsitu*); *r*-ren ondoren, halarik ere, ez dut uste erregela hori zorrozki betetzen denik alde guztietan.

e) Sibilanteei gagozkiela oraindik, ba da bereizkuntza nabarmen bat euskalkien artean. Guztiek, nik uste (zenbait hitz bitxi eta bere gisako ken baditez), *z* eta *s* erabiltzen ditugu soilki hitz-hastean. Guk, ordea, *tx* nahiz *x* erabil dezakegu, hitzaren indarrari dagokionez (*tximist*, *txori*, baina *xamur*, *xuxen*); beste zenbaitek, berriz, *x* bakarrik. Norbaitek besterengana makurtu behar balu, zuzenago litzake agian guk besteri amor ematea.

5. *Z/s* (*tz/ts*) bereizten ez dakitenek besterengandik ikasi behar dute, idazteko behintzat, bereizkuntza zuzena. Hauzi hau larrienik Bizkaian eta Bizkai-inguruan gertatzen da, han baizik erabiltzen ez diren

hitz eta formekin. Kasu horietan, Bizkaian bertan bilatu behar da egia, hau da, hots horiek ederki bereizten zituzten bizkaitar idazle zaharretan: *deutsat*, *deust*, *deutsut*, beraz, baina *deustazu*, *zoru*, etc.

6. *H*-rekiko hauzian ere, oraingo joerari segituaz, Baiona'ko erabakiak har ditezke oinarritzat. Bide horretan barrena abiatuz gero, honela ikusten ditut nik mailak, premiazkoenatarik hasirik:

a) Letra hori bi bokal berdinen artean erabiltzea dugu beharrenik, urrutiegi gelditzen bait dira bestela bata bestearengandik *ahari* (*ad̄ari* eta *abar*) eta *ari*, *mahai(n)* eta *mai*, *zuhur* (*zugur*) eta *zur*, etc. Bi bokal berdinen artean, noski, *behar denean eta behar denean bakarririk*. Beraz, adibidez, *h gabe semeei*, *gazteen*, etc.

b) Bi vokalen artean, zein nahi direla, gero: *aho*, *ahur* (eskukoa), *behar*, *behor*, *bahe*, *bahi*, *lehoi(n)*, *ohe*, etc. Behar denean, noski, hemen ere, eta behar den lekuetan: *nahiz* 'arren, ba... ere', baina *naiz* 'sum', *ahur* baina *haur* 'ume' eta *abar*. Horrek, gutxienez, erakutsiko digu, nahiz *h* zenbaitek irakurriko ez duten, zenbat silaba behar dituen izan euskal-hitzak.

c) Batasunera bagoaz, ez dezagun sekula erabil bokal artean *g* eta antzekorik (*r*, *d*, etc.) horrelakoetan: *ehun* '100', ez *egun*, eta, *leihor* (*zeihar*, etc.) ipintzen ez badugu ere, *lehor* bederen, beinere ez, ordea, *legor*. Eta are gutxiago *legun h*-dun euskalkietako *leun*-en ordez.

d) Hits-hastean, hirugarrenik: *hats*, *hede*, *hitz*, *hots*, *hotz*, *huts* eta *abar*. Premiazkoa dugu, horretarako, hiztegi ortografiko labur bat, dudako hitzen idazkerarekin. Eta *h* hori ez dedila *abc*-ordenan kontuan har; bestela gure aldekoek ez bait lukete jakingo hitzak non bila.

e) *H*-rik ez da idatziko itxitura osoa duten kontsonanteen ondoan (*aphez*, *athe*, *ekharri*, etc.). Baiona-n erabaki zenez, ezta ere bestelako kontsonanteen hatzean: *erho*, *belhar*, *unhatu* eta horien gisakoetan.

f) Ezta ere, berdintsu dena, diptongo-ondoan: *aian*, *auen*, *oian*, bada, ez *aihen*, *auhen*, *oihan*. Izenen deklinazioan ere horrela jokatzea erabaki bait zuten Baionan: *edozein gaietan*, esate baterako, *edozein ibarr-e-tan* bezala, ez *edozein mendi-tan*-en eredura. Egia da, batetik, ez dela hori beti izan antziñako jokabidea, *Bizkaian* izan bait da beti, baina *Bizkaitik*, *Bizkaira*, etc., eta, horrezaz gainera, ez dugula guk horrela jokatzeko *-(r)ik* atzizkiarekin. Gure artean, eta lehen alde guztietan dirudienez, ez da, ez, *etsairik* eta antzekoak idatzi dira; beste

aldekoek, berriz, *etsayik* idazten bide dute, kontsonante ondoan bezala, y letra horretarako gordeaz.

Kasu horietako *h*-ri buruz, gauza bat eduki bear dugu gogoan: ez ditugula, horretakoetan, silabak berdin bereizten euskaldun guztiek: batzuek *er-ho*, *ai-hen*, etc., besteek *e-ro*, *a-ien*, etc.

7. Kontsonante horien (*l*, *r*, *n*) eta diptongoen ondoan *h*-rik ez idaztea erabakiko balitz, eta oraindik hobe hauzia erabaki baino lehen, gogoan eduki behar ditugu hitz elkartuak (*oinhatz*, *onhartu*). *Hartu* baina *onartu* ezartzea ez legoke ongi, batetik, eta *onhartu* bai baina *unhatu* ez, ezta ere, beste alde batetik.

Hitz elkartuen eragozpen hau berau agertzen zaigu gorago (*4*, *b*) aipatu dugun hitz-azkeneko *-r* gogorrarekin, *itur aldean*, *itur-aldean* edo, nahiago baldin bada, *iturraldean* idatzi bearko bailitzake, *gor*, baina *gorraire*, *gorreria* eta abar.

8. Direlako hots bustiez, hau esan ditek: arras leku gutxi gelditzen zaiela, daramagun bidetik bagoaz. Batasunerako onenik, bide honi deritzat:

a) Idatz dezagun, gutxienez, *iñ* eta *ill*, *ñ* eta *ll*-ren ordeaz, hitz adierazkor (*expressif*) horietakoak ez baldin badira, beintzat (*-ño* atzizkia daramatenak eta): *baiña*, *baiño*, *oillo*, etc., ez *baña*, *baño* eta *ollo*. Hitz-azkenean, gainera, beti *-in*, *-il*: *gain*, *zail*.

b) Hobe, ordea, *il*, *in* idaztea soil-soilik, aski bait litzake hori edozein ohar dedin *i* hori dela medio, bere euskalkian, hurrengo *l* eta *n* bustiak direla: giputzen artean, esaterako, *ibili*, *baina*, *gainetik*, *laino*, *min-ondo* idazten dena *ibilli*, *baiña*, *gaiñetik*, *laino* (edota *biña*, *gañetik*, *laño*), *miñondo* irakurri ohi dela.

9. *J* idatzi behar dugu, noski, beti bezala, oraingoz nork bere moldera ebakitzen duela: *jakin*, *jende*, *jo*, etc. Halaber *birjiñi*, *ebanjelio*, etc. Ba dirudi, beraz, kontsonante-ondoan *dd*-ren ordeaz ere erabil ditekela, beste aldekoek egiten duten gisan: *onjo* = *onddo*.

10. Antzinako hotsa *x* denean (antzinakoa Euskal-erri osoan eta egungoa hainitz eskualdetan), *x*-i lotu behar gatzazkio, batasunera bagoaz: *axola*, ez *xjola*, etc.

11. Puntuazio kontuan, inguruko enparetsuan ibiltzea aski genduke, ezaugarri bereziak (koma goratuak eta) baztertuaz. Gai batean gaude autatu beharrean, eta nik ? eta ! esaldi-azkenean erabiliko nituzke, horretan frantsesa gainerako Europa-ko hizkuntzekin bat datorrenez gero.

12. Apostrofo delakoa (') hobe litzake hotsen (letraren) bat «jaten» dela adierazteko gordetzea: *t'erdia*k eta abar. Gainerakoan, - ego-kiago dator bereizgarri bezala.

13. Izen propioetan aurrenik: *Axular'ek*, *Orio'n* baino *Axular-ek*, *Orio-n* hobe. Halarik ere, ba dirudi bereizkuntza hori ez dela beharrezkoa, beti behintzat. Ez bait dakigu, maiz aski —nik behinik-behin—, non berezi behar diren: batzuek *Paris-en* idatziko genduke, besteek *Parise-n*. Eta artikuludun leku-izenetan, non? *Iruine-an* ala *Iruinea-n*, *Bizkai-an* ala *Bizkaia-n*? Izen propio ezagunetan ez da, bada, premiazko bereiztea (*Axularrek*, *Orion*, *Parisen*, *Bizkaian*, etc., zilegi delarik); idazleak egoki haderitza, ordea, bereiz dezake, irakurleari lana erraz dakion, batez ere izen arrotzetan: *Scott-ek*, *Piaget-ek*, *Calmette-k*, *Bremen-en*.

14. Izenak artikulua erantsia badarama, itsuski dirudi bereizkuntzak gehienetan: *Jaungoikoak* edo *Jainkoak*, *Euskal-herrian*, *Euskal-herritik*, etc., ez *Jainkoa-k* edo *Jainko-ak*, etc., zenbaitetan ikusten denez.

15. Hitz-arteetan nahiz hitz-zatien artean daude istilu larriak. Zenbait aipatuko ditut, adibide antzera, gaia erabil dezagun:

a) Honako hau dago garbienik. Bestetan ere bai, baina batez ere aipamenetan (gramatikazkoetan eta), hitza *usatu* beharrean aipatu edo izendatu besterik egiten ez dugunetan («*Homo*» est *dissyllabus*, etc.), premiazkoa dugu zerbait zatiak bereizteko eta erabat juntatzeko: «*luze-ritu* atzizkia eransten bazaio», «*x-en* ordez *x'*+ *a* ipintzen badugu», «*Eus-ke-ri-tik* hartu dugu artikulua hau», eta abar. Horietan, izen propioetan bezalatsu, baina nora-ezean oraingoan, - erabil diteke, bereizgarri naiz juntagailu bakartzat.

b) Baiezko eta badaezpadako *ba* (*bai*, *ba da* / *baldin bada*) bitara idatzi behar ote genituzke, gaztelaniazko *solo* eta *sólo*-ren gisan? Gisa horretako bereizkuntzak erraztuko dute agian irakurlearen lana; haatik idazlearena gehituaz. Beti batera egitea litzake erraztenik eta, *ba* horrek

ondorengo hotsik aldatzen ez duenez gero, beti elkaturik idaztea: *bai*, *badator* eta *baldin badator*.

c) Ez eta *bait*-ekin nola joka? Ez dut hemen argi ikusten Baiona-koen arrazoia. Biek aldakuntza berdintsuak eragiten dizkiotenez gero darraienari (*eztu* : *baitu*, *etzuen* : *baitzuen*, *eluke* : *bailuke*, *enizuke* : *bainizuke*, etc.), ba dirudi biak berdin erabili behar genituzkeala: biak loturik ala biak askaturik.

d) Askaturik erabiltzeak bi alde gaizto agerian ditu. Simetria, batetik, ez da osoa, *bai du* eta antzekoak idatzi ohi bait dituzte bai etxe-ko eta umetandikako ez dutenek (Gipuzkoako Beterritik hasi eta sartalderunzkoak), baita ere, XVIII-garren mendez gero edo, Bidasoaz haraindikoa zenbait idazlek. Beste aldetik, berriz, eta are okerrago, *ez du*, *ez zuen*, etc., ebakitzea (aoz esatea!!) dotoreagotzat hartu du zenbaitek. Eta, letrak duen miragarritzko indarra lagun, beldur naiz ez ote litzakean, askaturik idaztekotan, mintzaera hori nagusituko gure artean.

e) Elkaturik idaztekotan, ordea, duda-mudakoak ugari sortuko lirake: *eluke*, *enuke* ez da non- eta noiznahi idatzi, *baikabilza* gogor irudituko litzaioke bati baino gehiagori, eta abar. Hizkuntza idatziari dagokionez, nik uste, hobe litzake, oro har, ez eta *bait*, biak, askaturik ezartzea, *bait*-en ondoan *bai* ere zilegi dela adieraziaz.

f) Lehen ere ahotan hartu ditugun hitz elkartuak, bereizi behar ahal dira ala ez? Ingelesez ere maizegi gertatzen den bezala, ikus ditezke gure artean, elkarrengandik hurrun ez dabiltzala, *elkarrizketa*, *elkarizketa* eta, agian, *elkar izketa*; *hitzegin*, *hitz-egin* eta *hitz egin*; *dirugose*, *diru-gose* eta *diru gose*. Ez dirudi hemen (eta orobatsu puntuazio gaietan) erregela zorrotzik ezar ditekianik. Honelako zerbait, gehienez ere: 1) hitzaren sortzea urruti dagoenean, zatiak ez banatzea hobe (*amuarrai(n)*, etc., *otordu* edo *oturuntza*, *galbide*, etc.); 2) zati horiek batzuetan berezirik agertu behar dutenetan, nahi-ta-ez, askaturik idaztea hobe: *hitz egin*, *hitzik ez du egin* esaten denez gero; *on egin*, *ez dio onik egin* esaten bait da, etc.

g) Aditzarekin, esaldiaren buruan, doazen atzizki batzuek ere lanak ematen dituzte. *Jainkoak agindu duenez gero(z)* idazten dute batzuek, eta *duen ezkerro(z)* besteek: lehen partiketa zaharragoa da, noski, eta zentzuari hurbilxago lotzen zaiona, baina, gureganatzen badugu, *atzo gero(z)* ere idatzi beharko dugu, ez *atzo ezkerro(z)*.

h) Bestea Goierri eta Bizkai-aldeko *-ta (-da)* da: *aserretuta etorri da*, *batetik*, eta *ez du egin*, *ez daki-ta*, *bestetik*. Lehenbiziko horrek badu kide zaharragoa eta hedatuagoa, noski (*haserreturik*), eta, erabiltzekotan ere, beti bezala hitz batean idaztea aski dugu. Bigarrena (*ez daki, eta ez du egin. Ez daki (e)ta, ez du egin. Ez du egin, ez daki (e)ta*), nahi bada, aparte ere idatzi diteke.

III. HITZEN FORMAZ. *Antzinako euskal-hitzak*

1. «Euskal-hitza» ez da hemen, behinola Euskaltzaindiak erabaki zuenari gagozkiola, aspaldidanik euskaldunok darabilgun hitza baizik, datorren lekutik datorrela.

2. Antzinatasunak ematen dio soil-soilik hitz bati jatortasuna. Azken-iturburuen ardura hiztegi etimologiko bati dagokio, ez hizkuntza ahoz nahiz izkribuz darabilenari. Mintzabide eta adierazpide da honentzat hizkuntza ez historia eta prehistorietako har-emanen jakinbide.

3. Batasunik baldin bada gure artean gai honetan, hots, hitzen bat euskaldun guztiak edo gehien-gehienek badarabilte, hori da, besterik gabe, onhartu behar duguna.

4. Batasunik ez denean, bi moldetakoak izan ohi ditugu desberdintasunak: edota 1) alderdi bateko eta besteko hitzek ez dute itxuraz elkarrekin zer ikusirik (*ahaide* eta *askazi*, *ate* eta *borta*, *belar*, *boronde*, *bekoki* eta *kopeta*, *etorri* eta *jñ*, *irten* eta *jalgi*, *dai(ke)*, *dezake* eta *diro*, etc.), edota 2) erro batekoak izanik, badute elkarren eitea, elkarren senide dira, baina hots-aldaketa bereziek saiestuak (*barri/berri*, *bertze/beste*, *erran/esan*, *hertsi/itxi*, *heuragi/ugari/jori*, *irten/urten*, *itxi (etxi)/utzi*). Bada legeren bat bigarren hauetan: *arrazoi(n)*, *arrazio* eta *arrazu*, esate baterako, ez daude bakarrik, bukaerako desberdintasun hori berori (*-oi(n)/-io/-u*), euskalkiari dagokala, gisa berean agertzen bait da beste zenbait hitzetan (*arratoi(n)/arratio/arratu*, etc.).

5. Lehenbizikoetan (eta ez hain errazki besteetan: ikus, haatik, *ugari/jori* geure eskualdeko idaz-lanetan) berez ditekian gauza da guztiez baliatzea, Azkue^k eta nahi zuten gisara, bakoitzaren adiera, zentzua eta esan-nahia geure oldearen eta gogoaren arabera mugatuaz: erabil dezagun *aurkitu*, adibidez, galdu zitzaigun papera berriz hatzematen dugunean, eta *eriden* (edo *idoro*) lege ezezagunen bat, fisikan edo, as-

matzen badugu. Baina ez da aski nahi izatea, ahal izatea ere beharrezkoa bait da. Honelako mugaketak, egia, egunorokoak dira egiunez eta tratuz finkatzen diren (zati-)hizkuntza artifizialetan, hau da, jakite- eta teknika-hizkuntzetan, baina ez dira gertaera usuak hizkuntza bizi eta naturalatan. Haietan ere, eskolak eta landatu eta sendotu behar ditu.

6. Euskaltzaindiak ezin arbuia dezake euskal-hitzik, ez hangorik ez hemengorik, ez zaharrik ez berriagorik. Nabiago ditu bizi-bizirik dirautenak zaharkituak baino; gehiago erabiltzen direnak eta zabalago hedatuak daudenak. Aberastasunari begira dago beti, garbitasunari baino areago.

7. Euskera idatziaz ari geranez gero, hedadura zabalago hori hitzek *euskal-literaturan*, *euskal-irakurgaietan*, duten eta izan dutena da. Oraindik orain zenbait hain gogoko izan dituen hitzak, xoko galduren batean baizik, diotenez, erabiltzen ez direnak (*adei*, *dedu*, *jeben* eta horien kideak), ez dira gauza euskal-literaturan (hots, euskera idatzian zabalduenekin burrukan hasteko.

8. Elkarren itxuraldatze besterik ez direnetan, zenbait iritzi har ditezke oinharri, bide garbirik maizegi ikusten ez bada ere:

a) Zenbait aldaera —aski eta gehiegi dira— besterik gabe baztertu beharrak dira euskera idatzian: *biar*, *bier* 'behar', *biño* 'baino', *abitu* 'abiatsu', *zun* 'zuen, zuan' *ero*, *eo*, *o* 'edo', *ixen* 'izan', *abua* 'ahoa', *uetu* 'ohatu', etc. Horrelako dialektu-formak gehienez ere har ditezke jatorrizko eskualdean duten adiera berezian: *itzal*-etik datorren *itzel* 'bere biziko', gaztelaniazko *juerga* (= *huelga*, formaz) edo frantsesezko *rescapé* bezala.

b) Jatorragotzat maizegi hartu izan ohi diren laburpenak, oro har, arbuigarriak dira, eskualde bakoitzak bere gisara egiten bai ditu: antzinako *legez*, Bizkaitik kanpora ere bizi zena eta oraindik ulertzen dena, *lez* (eta ttikittua *letxe*) bihurtu da, Bizkaitar ez direnen kaltean ez bait dute hor lehen ikusten zuten *lege*-a ikusten. Horixe gertatzen da Zuberoako *-r-* askorekin eta, alde guztietan non gehiago non gutxiago, vokal-arteako *b*, *d*, *g* eta *r*-ekin batez ere (*nipe*, *nik e*, *nik (b)ere*-tik, etc.).

c) Euskalki guztiek (euskerak berak, horrenbestez) egin dituen aldakuntzak, nahiz modua ez beti arras berdina izan, dira, hain zuzen, oinhartzeak: *arima*, beraz, antzina bakar-bakarrik agertzen dena, ez *animaz*.

d) Forma zaharrago eta herriagoen artean, zein zein den nabari denean, zaharragoei dagokie nagusitasuna. Batzuetan, haatik, zaharrak zaharregiak dira (*azeari*, esate baterako), eta beste batzuetan elkarren etsai agertzen zaizkigu zahartasuna eta jatorsuna, euskal-forma berezia (*probetxu/progotxu/protxu*).

e) Hitz hanitzetan, erdal-etorkikoetan gehienbat baina horietarik kanpo ere bai, maiz arkitzen da hitz-buruan honelako aldaera: *b-*, *d-*, *g-/p-*, *t-*, *k-*; orobat hitz barruan, *l* eta *n*-ren ondoren. Hobestekoak dira, ene ustez, hori izan bait da noiz euskeraren isuria, *bake*, *barkatu*, *bekatu*, *bike*, *daratulu* (*-uru*), *dolare*, *dorre*, *gipirio*, *gerezi*, *gapelu* eta abar, *p-*, *t-*, *k*-dun kideen aldean; era berean, *aldare*, *denbora*, *jende*, *-mendu* hobe, *altara*, *denpora*, *jente*, *-mentu* baino. Hori, jakina, azkeneoak txit zabalduak ez daudenean: ezin has gaitzke berriz *baradizu* edo *dipula* idazten.

f) Aldaera-sailak (sail luzeagoak edo laburragoak, baina sailak bait dira beti) luzaz eta banan-banan begiratu behar lirake: oraingoz ez dugu gehienetan oinharririk aski erabakiak hartzeko: bilduak eta sailkatuak daude zenbait liburutan (neronen *FHV*-n, esaterako, bestetarako egin banuen ere). Horrela *honek/hunek* eta horiei dagoztenak, *bertze/beste* (*uso*, agian, aukeratzekoa litzake *urzo*-ren kaltetan), etc., eta, batez ere, antzinako *-n* batek sortu dituen itxuraldatze ugariak: *ardao*, *ardo*, *arno*, etc., *liho/liñu*, etc., *-ai(n)*; *-ae*, *-ai*, *-ain*; *-oi(n)*, *-io*, *-u*; *-ino(e)*, *-io*, *-ione*, *(n)ehor/inor*, eta beste hainbeste.

g) Bazter-euskalkien forma bereziek esku argala dute besteen aldamenean: (*errazoe*), *arrazoi*, *arrazoin*, *arrazio* eta *arrazu*-ren hauzia bakun diteke Zuberoako *arrazu* kenduaz (Nafarroa garaieko *arrazio* ere bai, ez bait du hedadurarik aski euskal-irakurgaietan. Badirudi, beraz, bazter-euskalki horiek makurtu behar luketeala zenbait alditan erdikoan alde, hala nola hitz hauetan: *barri*, *ultze*, *ukuzi*, *bühür* (*bior*), *sento* (*sonto*), *uzen*, etc./*berri*, *i(l)tze*, *ikuzi*, *utzi*, *bihur*, *sendo izen*, etc.

h) Bazterrekoak bat datozenean, berriz, indar gehiago dute erdikoek baino: *burdina*, adibidez, hobe Gipuzkoako *burni(a)* baino.

9. Nolanahi den, hots-berezkuntzaren bat zenbait eskualdetan galdua denean (*z/s* Sartaldean, *r/rr* Zuberoan, *a/e*, *i* eta *u*-ren ondoan, han-emenka, etc.), horko idazleek ere ez lukete baztertu behar izkribur ahoz egiten ez duten berezkuntza.

10. Erderatikako hitzetan ageri da nagusi, bestetan baino areago, nahaspila larria. Bi arrazoigatik, noski. Etorki bereko bikoteak (irukoteak, etc.) maiz ditugulako (*arima/anima*, *goilare/kutxare*, *kanpae/kanpana*, *zeinu/sinu*, etc.), eta berdintsu zaiolako zenbaiti, arrotzak direlakoan, hitz horiek batera nahiz bestera erabili, euskal-hiztegiatan ere ez bait dira sarritan agertzen.

11. Hitz horiek, ordea, besteak bezain euskaldunak dira eta besteak bezain premiazkoak ditugu. Forma ere ongi erabakia behar dute, bada, izan, ez nolanhikoa, xehetasun guztietan: azken -a berezkoa duten ala ez, bukaera -o ala -u den (*artikulu*, *minutu*, baina *katoliko*, *soldadu/-o*). *s* ala *z*-rekin idatzi behar diren (*zopa*, ez *sopa*, *zaku*, ez *saku* edo *sako*, etc.).

12. Beharrezkoa dugu, bederen, hiztegitxo bat, ia ortografiarekikoa huts-hutsik, nahi-ta-ezko badu ere hitzen esan-nahia laburzki adieraztea, zertaz ari den jakin dezagun. Orain idazten diren euskalkiak kontuan edukitzekoak dira, noski, batasun osorik ez duguino eta, euskera idatzia duenez gero oinharri, zenbait idazle hautaturen hiztegiaren gain eraiki behar litzake.

13. Oroit gaitezen beti euskalkiak gero eta gehiago bereizten ari zaigun mugaz, batez ere hiztegi-aldetik. Nahiz Lapurdikoa, adibidez, Giputzaren kide hurbilagoa izan hizkuntzalari batentzat Bizkaitarra baino, maiz aski baterago gatoz hitzetan Giputz-Bizkaitarrak Giputz-Lapur-tarrak baino, erdal-giro batean bizi gerlako Ego-aldekoak eta bestean Ipar-aldekoak.

IV. HITZ BERRIAK

1. Hizkuntza bizia hitz berrien premian da beti: bere baitarik sortzen ditu batzuetan, hesterengandik hartu besteetan. Bi bideak zilegi eta beharrezko dira eta nork taxutuko du alde zurretik bakoitzaren neurria eta mugak? Euskaltzaindiak behinola esanak hontarako baka-rik balio-zuen: ez dagoela hitz berririk sortu beharrik adierazteko euskal-hitz, zahar-jatorrak, erderatikakoak direlakoak, baztertzeko asmoz.

2. Euskal-hitzak sortzean, eta nornahik sortzen ditu mintzatzean, gogoan eduki dezagun beti, premia z gainera, gure hizkuntzaren moldea, beti izan bait dugu horretarako erraztasuna, hitz-elkartzearen bitartez,

batez ere. Nora-ezekoa du hizkuntzak sor-iturri horrek bizirik iraun dezan, bere izatean iraungo baldin badu.

3. Hitz-elkartze berrietan, eta orobat zaharren artean hautatze-koan, bi indar ari zaizkigu beti lanean. Eredu zaharrak, batetik, eta analogia delakoa, bestetik: *luze-k*, antzinako patroiarri segituaz, *luza-tu*, *luza-ro*, *luza-mendu* eta abar eskatzen du; analogiak, berriz, kidea ki-dearekin daramala, *luze*, nonahi agertzea nahi luke. Gehiegizkorik gabe, nik uste, lehenbiziko joerari eusten ekin behar genduke egin-ahalean, oraingo isuriak bestera bait garamazki.

4. Kultura-gaietan hartzaile —bestearen zordun, beraz— geranez gero, bidezko da, noski, hiztegian ere hartzaile eta zordun agertzea. Gogoetak gerok sortu bagenitu, ez genduke, gabiltzan bezala jakite-gauzetan eta, beste hizkuntzetan sortu dituzten hitzak itzuli nahian ibili beharrik. Gauden gaudenean, ordea, maiz nabaritzen dugu premia hori. Badu euskerak hitz-sorbide ugari, baina baita ere huts nabarmen bat bederen aldameneko hizkuntzen ondoan. Ez dugu (*des-* eta horren antzekoren bat edo beste kenduz geroz) aurrizkirik, latinezko *ad-*, *ab-*, *co(n)-*, *de-*, *dis-*, *ex-*, eta gainerakoen indarra bihur dezakenik. Erremedio bat baino gehiago izan dezake huts horrek, baina ongi pentsatu behar litzake gerora gabe nola joka.

5. Bestetariko hitzak lehen hartu ditugu, eta ez dago beste biderik, aurrera ere. Hitz horien itxuraz, ordea, bi iritzi dabilta gure artean: itxura hori, etorkizkoa alegia, gorde nahi lukete batzuek egin-ahalean, frantsesaren arabera edo, eta itxura aldatzea, xinpletzea, gogokoago dute besteek, gaztelaniaren arabera.

6. Nik, egia esan, lehen bidea hartuko nuke arras ikasientzat ari bagina, baina ez da hori gertatzen. Xinpletasunera joko nuke areago, edo bide-erdira behintzat, *γ*, *kh*, *th* (*psykhologia*, etc.) eta gisa horretako idazkerak baztertuaz.

7. Horiek, noski, izen propioetan behintzat gorde behar lirake (orobat, *c*, *qu* eta antzekoak). Beste hizkuntzetako izenen transkripzioa (letra berak usatzen ez dituzten hizkuntzetakoa) erabaki beharko da egun edo bihar, baina ez dugu hori lanik presakoena. Euskal-izenak berak nolakoak diren erabaki eta irakatsi behar genduke aurrenik.

8. Hitzei eta izenei dagokienez ez deritzat ongi mugaz haraindikoek egiten dutenari: *Mozku*, *zozializta* eta horien gisakoak idazteari.

Hor aho-hizkuntza (frantsesa) dabil nagusi hizkuntza idatziaren eta batasunaren kaltetan.

9. Nik hidezkotzat aitortuko nuke erderatikako hitz berrietan *v* gordetzea eta kontsonante-multzook aldatu gabe uztea, nahiz ez zorrozki agindu: *vektore* eta *-logia* azken-buruz dutenetan eta antzekoetan, *g* gordeko nuke, bakoitzak bere erara esan dezan: *jeologia*, etc.. hobeak lirake beharriarentzat; ez, ordea, begientzat. Eta hizkuntza idatzia begiek jasotzen dute bestek baino lehenago.

V. MORFOLOGIA

1. Hemen morfologia dioguenan, forma hutsez ari gerala adierazi nahi litzake, ez formen balioez.

2. Bi sailetan berezi ohi da, gure gramatikan, morfologiaren eremua: izen-jokoa, deklinazioa, batetik, eta aditz-jokoa, konjugazioa, bestetik.

3. Izenari buruz, Baiona'ko erabakietan hain gogoan duten be-reizkuntza guk ere gorde eta indartu behar dugu, betidanikakoa eta alde guztietakoa denez gero: erabilbide bat duela izenak mugatzailearekin doanean eta bestea, oso bestea gero, mugatzailearik gabe dagoenean. Hori bait da gure artean, Gipuzkoan batez ere, idazle berriek ahan-tzi dutena: *zenbait gizon*, *edozein lekutan*, *bi mendiren erdian*, *zein ikas-lek*, *ez du begik ikusi*, eta abar, alegia.

4. Horretarako, nahi-ta-ez, beharrezkoa da hitz batek azken-buruan daraman *-a* berezkoa duen ala erantsia jakitea. Eta duda-muda-koak ere badirenez gero, banan-banan agertu behar lukete dagokien itxuran euskal-hiztegi batean.

5. Ongi deritzat, erabat harturik behintzat. Baiona'n izenaren gainean erabaki zutenari. Dudakoenak, neure ustez, hauek dira: *men-dietatik* pluralean. *-tarik* aipatu gabe; bizidunetan, *-gan-ek baitan* (askaturik idatzia) behar luke aldamenean (*-gandik*, *baitarik*, eta abar), biak zilegi direlarik. Bizkaieraz, jakina, *-gaz* arras legezkoa da, beste eskualdeetako *-rekin-en* ordezko.

6. Instrumental delakoa, nik uste, gordetzen saiatu behar genduke. Hor, formaz kanpora gabiltzalarik, adierazi behar litzake *ezpataz*

jo, adibidez, *ezpatarekin jo* baino garbiago dela; orobat, eta are gehiago, *ezpataz jo* eta *ezpataz* (= *ezpataren gainean*) *mintzatu* berdin esan eta esaten dela kasu hori bizirik zeukaten eta daukatenen artean.

7. Gogoan hartu eta eduki behar dugu, nahiz izenaren deklinazioa argi xamar dagoen, istilu larriak ditugula oraindik izen-orde edo izen-ordainekin. Erakusleak aipatuko ditut (*hau*, *hori*, *hura*, eta horien ondorengoak) gai honetan dauzkagun nahasketen oroikarri.

8. Goaz aditzera. Oraingo, egia esan, ez zait iruditzen batasuna irispidean dagoenik. Forma-kontu hutsean ere, alde gehiegi dago bate-tik bestera: batzekotan, berea utzi beharko lukete askok, amore eman eta besterenera makurtu. Ez diot, ordea, horrenbestez, gauzak bertan behera utzi behar ditugunik. Zenbait presta lan eskura behar genituzke alde z aurretik:

a) Euskalki bakoitzeko (lehen aipatu ditudanetakoak edo) paradigma osoak. Baditugu, zatika eta apurka bederen, horrelakoak, baina astiro eta ongi miratuz aztertu behar genituzkeanak.

b) Paradigma horietan, hautatzea merezi duten formak izan bitez beti, ahal delarik, beste euskalkietakoetarik gutxien saiesten direnak: *ditu(z)*, ez *dauz*, *gaitu(z)* ez *gauz*, Bizkai-aldean, etc. Gipuzkoako (ez Gipuzkoa osoko, ez urrik eman ere) itano bitxia (*natxegok*, etc.), noski, zeharo baztertzekoa litzake.

c) Zahar eta berrien artean hautatzea ez da erraz, baina forma zaharrari, euskal-literaturan aspaldidanik erabiliari, begiramena zor zaio beti. Berriari berea ematen zaiolarik ere, arestiko berrikeriak (gure arteko *zetoztene*-ek eta) salatu behar genituzke, hobe-ustean dabiltzanak kontura ditezten.

d) Aditz-sistema ere, denboren balioa, ez da berdina alde guztietan, berdintsua izan arren. Gai horretan, ordea, itsu-itsuan gabiltza, nor bere euskalkitik irten bezain laster. Zenbait bereizkuntzari iraunerazten saiatzea alferlana litzake, agian, baina, halarik ere, ez litzake hori beti jardunbide zuzena. *On da* eta *on litzake*, adibidez, ederki bereizten ditugunez gero, zergatik ez gorde, galduxe dugunok, *egin dezake* eta *egin lezake*-ren artekoa (*dai(ke)* / *lei(ke)*, *diro* / *liro*)?

e) Aditza darabilgunean, beharrezkoak ditugu, gero eta gehiago, adizkiez gainera, «izenkiak» ere, hala nola *sar*, *sartu*, *sartzen*, etc. Lehenbizikoa biak honelatsu erabiltzen dira bereizten diren lekuetan, eta

usario hori bizirik zegoen, nora-ezekoa ez bazen ere, bizkaiera zaharrean: *sar bedi, sar diteke, sar dedin, iraul beza, iraul dezake, iraul dezan*, baina *sartu da, sartu behar du*. eta abar. Hori da, hain zuzen, batasunerako bidea, neure iritziz, baina, batasunera nahi ez dutenek ere ikas bezate, bederen, noiz kendu behar diren *-tu eta -i* horiek eta noiz utzi dauden daudenean. Nahasmendura goaz bestela, ez batasunera.

9. Ez letorke kalte handirik oraingoz, beste puntuetan bateratsu bagentoz, aditz laguntzaile molde bat baino gehiago usatzen. Egizta bait diteke aditz laguntzaile horiek isomorfoak edo direla euskalki ba-koitzean, eta euskalki batetik bestera ere bai beharrik: *diot-etik nion-era* pasatzeko era ederki erakutsiko genioke, buru-hauste gogorrik gabe, oraingo makina kalkulatzailer bati, eta orobat *deutsat-etik neutsan-era*, eta *diot-etik deutsat-era*.

VI. JOSKERA

1. Buru honetan sar ditezke bai sintaksisekiko bai estilistikarekiko hauziak: gramatika-formen balioa eta erabiltzeko moldea, hitz-ordena, esaerak, etc. Hor, bestetan baino areago, oinharri hutsetan gelditu behar, handik aurrera urratsik egin gabe.

2. Bistan dago, nahiz batasunaren aldeko formak berak legezko duten itsuran erabili, ez gerala euskeraz ari —euskeraz garbiz ez, behintzat— behar bezala ez badarabiltzagu. Halarik ere, euskera bizi delarik eta euskera bizi deino, ez du beti batean irauten eta ez du iraungo. Lege zaharrei egin-ahalean eustea da, noski, Euskaltzaindiaren eginbidea eta ez du amorerik emango ezin-bestean baizik. Euskal-autore gailenak ditu eredu eta, haien buruzko iritzia denborak gutxi edo gehiago aldatzen baditu ere, badu hor oinharri sendoa.

3. Maila edo mota bat baino gehiago daude euskera idatzian. Poesi-mintzaera landua dugu aspaldidanik eta orain ere lantzen ari zaizkigunak baditugu; bide bat baino gehiago badugu sail horretan eta ez zaio inori debekatzen bide berrietan barrena abiatzea. Orobat esango nuke, hainbestean ez bada ere, elkar-izketari dagokionez, aho-mintzarari lotuago ageri den elkar-izketari: teatroak, ipui-eleberriek erakutsi digute zer den eta zer izan ditezkeen.

4. Euskaldunik gehienak, hoberenak ez badira ere, M. Jourdain-en antzera mintzatzen geranez gero izkribuz eta geure iritziak, zuzenak nahiz okerrak, elkar-izketarik gabe agertzen ditugularik, euskal-prosa arruntaren izatea, egoera eta huts-beteak aztertu nahi genituzke, «gramatikatasunean» landaturik baina «gramatikatasun» soilean oinak itsasten ez zaizkigularik.

5. Nolabait esan, bi errenteriar desberdin aipatzea zilegi bazait, askozaz ere hobeki zekien euskeraz Xenpelar-ek nik baino: Xenpelar-en hizkerak, haatik, hain egokia izanik, ez du neretzat balio. Bestela eta erabatago esanik, sartaldeko hizkuntzetako prosa zenbait bidetan barrena ibiltzen ikasia eta trebatua da, latinaren ondotik, jakina, goragokorik aipatu gabe. Era berean, hainbeste ez bada ere, geure hizkuntza.

6. Ibilaldi horiek hizkuntza, edozein hizkuntza, arinago, zailuago, malguago bihurtu dute. Euskaldunok ez dugu, herri-gaietan izan ezik, kultura berezirik: mendeko gera, kultura-barruti horretan bizi gera. Ezin izan dezakegu, beraz, askatasunik hizkuntzaren aldetik: askatasun hori erdiets zitekean VIII-garren mendean, XIII-garrean eta XVI-garrean ere, bai oraindik, agian, ez, ordea, oraingoan eta are gutxiago hurrengoan. Latinaren, eta erabat sortaldeko hizkuntzen, kutsua geure bekokian daramagu. Aitor dezagun, onhar dezagun, eta goazen aurrera bide horretarik.

7. Egungo prosa, gaiak bereizten ez duenean, ez da hizkuntza batetako eta batena, nazio-artetako baizik: B. L. Whorf-ek «standard average European» deitu zuena. Euskal-idazlerik gehienek ere ez dute bestela jokatu. Ezin bazter eta arbuia dezakegu zor diegun hizkuntzaren lantzea, beti irabazle izan ez bagera ere.

8. «Euskal-usaia», «euskal-kutsua» deritzatena ongi dago, noski, euskal-gaiak darabiltzagunean, Euskal-herriko mendi-giroa irakurleari sumarazi nahi diogunean. Hortik kanpora, ordea, badirudi ur garbiaren pare behar duela izan behar bezalako prosak: inongo usairik, kolorerik eta zaporerik gabea. Euskal-kutsua badario, harren-muinetarik dario, ez axaleko edergarrietarik.

9. Hitz-ordenaz eta aurkitu diren legeak ez dira idazlea estekatzeko gateak, honen kemenak gehi ditzazketen lanabesak baizik, hitzen indar izkutu nabarmenduaz. Idazlearen eginkizuna erraz da adierazten, gaitz betetzen: hizkuntzari bere burua menderatuaz, hizkuntza menderatu, hizkuntz-legeen lokarriak eta trabak, airea hegaztiarentzat bezala, sostengu eta laguntza bihur ditezen.

Luis Mitxelena.